

İHYÂ'U 'ULÛMÎ'D-DÎN ESERİNDE ZİKİR VE UZLET KAVRAMLARI

Qafar Ocaqlı*

Özet: İslam dini ve tasavvufu konusunda kendine has yorumları olan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî “zikir”, “uzlet” ve “halvet” mevzularına diğer İslam bilginlerinden farklı yorumlar getirmektedir. Onun bu konudaki söylemleri tasavvufa karşı olmamakla beraber tasavvuf düşüncesi bağlamında yeni ve kendine özgüdür. Mesela, Gazâlî’ye göre âlimin ilmi, aile reisinin ailesi için yaptıkları birer zikirdir. Dolayısıyla Gazâlî’ye göre âlim zamanının büyük bir kısmını zikirle değil, ilimle geçirmelidir.

Hüccetü'l-İslâm lakaplı Gazâlî uzlet ve halvet konusunda da kendisinden önceki ve devrinin aydınlarından farklı düşünür. Gazâlî’ye kadar uzlet hayatı insanlardan uzak, “mağara hayatı” olarak düşünülmüştü. Çağdaşları da bu düşünceye sahiplerdi. Gazâlî ise uzlet ve halveti toplumdan soyutlanarak yaşamak değil, insanlarla beraber yaşayarak onlara hizmet etmek olarak görür.

Anahtar kelimeler: Zikir, uzlet, halvet, tasavvuf.

* Kafkas Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı, Bakü, Azerbaycan

The Notion of Invocation and Seclusion in “The Revival of Religious Science”

Abstract: Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazali who has his unique interpretation of Islam and Mysticism has brought new interpretation of “invocation”, “Seclusion” and “Religious Isolation” rather than other Islamic Scholars. While his teachings towards mysticism is negative, they have a fresh and distinctive forum. For example; according to Gazali the wisdom of an enlightened is an invocation of an householders family. Therefore, man of wisdom and scholars should spend their time on science and enlightenment rather than on invocation. Gazali has different ideas on isolation and seclusion from his successors and contemporaries.

Up to Gazali seclusion was regarded as a kind of isolation from the public. His contemporaries had the same feelings of isolation. Gazali offers seclusion and hermitage as sharing life with others and serving them rather than isolation from the public.

Key words: invocation, hermitage, isolation, mysticism.

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî ve Eserleri

Hüccetü'l-İslam, İmam Gazâlî (Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed El-Gazâlî) Ebû Hâmid künyesi, Hüccetü'l-İslam ve Zeynuddin lakabı ile bilinse de, Gazâlî nispetiyle meşhur olmuştur.¹ Büyük İslam âlimi ve müçtehididir. Şafii mezhebi ulemasındandır. İmam-ı Gazâlî İran'ın Tus şehrinin Gazal kasabasında 1058 (h.450) yılında doğdu. Yün eğirip, Tus şehrindeki bir dükkânda satmakla meşgul olan babası fakir ve oldukça salih bir zattı. Âlimlerin sohbetlerinden hiç ayrılmazdı. Gazâlî'nin ailesiyle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bilinen sadece bilgin ve sufi Ahmed el-Gazâlî adında bir erkek ve birkaç kız kardeşinin bulunduğu. Gazâlî, erken yaşlarda babasını yitirmiş ve öksüz yetiştirilmiştir.

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, ilk eğitimini memleketinde aldı ve daha sonra Cürcan'da medreseye devam etti. Bir müddet İmam Ebû Nasr İsmail'den ders aldı. Son olarak öğrenimini Nişabur'da tamamladı. İlim ve edebiyat hâmisisi olan Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün daveti üzerine Bağdat'a gitti. Onun tayini üzere Nizamiye medresesinin müdürü oldu.²

1095 yılında, kendi deyişleriyle mal ve mülkü reddederek Bağdat'tan ayrıldı. O, Bağdat'tan ayrılırken artık sufiliğin en doğru yol olduğuna karar vermişti. Söylediklerine bakılırsa, İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn adlı eserini Bağdat'tan ayrıldıktan sonra kaleme almıştır.³

Nizamiye Medresesinden ayrıldıktan sonra, geri kalan ömrünü, öğrendiklerini paylaşmaya, eksik hissettiği hadis alanındaki bilgisini artırmaya ve yazmaya ayırır.⁴

Hayatının sonlarına doğru, Sahîh-i Buharî'yi ezberlemeye ve Sünen-i Ebû Dâvud'u incelemeye çalışması, çalışkanlığının önemli belgeleridir. Gazâlî, 18 Aralık 1111'de (h.505) geniş bir kitap koleksiyonu bırakarak, genç sayılabilecek bir yaşta, 55 yaşında, vefat etmiştir. Memleketi Tûs'ta ünlü İranlı şair Firdevsî'nin yakınına gömülmüştür.⁵ Kimyâ'u's-Se'âde, Tehâfutu'l-Felâsife, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Eyyuha'l-Veled vb. eserlerin müellifi gibi tanınan Gazâlî esasen İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn eseri ile anılmaktadır.

1 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*, Beyrut, 2010, s.27.

2 Malik Mahmudov, *Hatib Tebrizli Hayatı ve Yaratıcılığı*, Elm Neşriyatı, Bakü, , 1972, s. 12, 204.

3 el-Gazâlî, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*, s. 29.

4 Süleyman Uludağ, *İslâm'da Mîsamaha*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1990, s. 96.

5 Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, İstanbul, 1991, s. 494.

Tasavvufta Zikir ve Uzlet

el-Kesenzani'nin "Tasavvuf Terimleri Ansiklopedisinde" zikir hakkında şöyle denir: "Zikir, bir şeyi korumak ve hatırlamak, peygamberlere indirilen kitaplar, peygambere salât ve selam getirmek, onu tarif etmektir."⁶ İbn Manzûr ise "Lisanu'l-'Arabî'l-Muhît" eserinde zikrin kelime anlamını açıklarken şöyle der: "Zikir namazdır, zikir Kuran-ı Kerim okumaktır, zikir tespihtir, zikir duadır, zikir şükür ve itaattir."⁷ Bir başka kaynakta zikir kelimesi, unutmamak, hatırlamak, zihinde tutmak, anmak şeklinde izah olunur.⁸ Kur'an-ı Kerim'de "zikir" kelimesi genellikle lügat anlamlarına uygun olarak, "Allah'ı anmak, O'nu daima hatırlayıp hiç unutmamak manalarında kullanıldığı gibi, namaz⁹, dua¹⁰ ve Kur'an" gibi anlamlara da gelmektedir.

Sufilerin ıstılahında zikir kelimesi hakkında şöyle izahlar var: Şeyh Ebû Said el-Harraz zikri tarif ederken, "zikir yakın makamında olan kalp amellerine verilen toplu isimdir. Zikir iman ve ilimdir,"¹¹ der. Ahmet Rufâ'î'ye göre ise zikir kalbi vesveseden korumak, insanlara meyletmemek, vahdeti iyi anlamaktır. Zikir kalbin nurudur.¹²

Ünlü bilgin Şeyh Abdulkâdir İsâ'ya göre, zikir Allah'ı güzel isimleriyle, kutsi sıfatlarıyla tespih ederek dil ile yapılan bir ibadettir. İnsan ancak Allah'ı zikretmekle gafletten kurtulur. Gaflet ise kalbin ya uykusu ya da ölümüdür. Allah'ı bilen ârif kişi, Allah'ı zikretmeye devam eden, dünyanın rezilliklerinden kalbiyle birlikte yüz çeviren insandır. İnsan bu mertebeye yükselince Allah onun bütün işlerini üstlenir. Bunda şaşılacak bir şey de yoktur. Kim sabrederse başarır, kim bir kapıyı devamlı çalarsa, kapı bir gün açılır.¹³

Tasavvuf erbabı, ayet ve hadislerin ışığında zikri tarikatların esasını saymışlar. Tarikatlar, tarihi seyri içinde ferdi ve toplu zikre büyük önem vererek, icra şekli konusunda usuller geliştirmişler.

Aynı anlamda kullanılan "uzlet" ve "halvet" kelimeleri de sözlükte: "Halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmek, daha çok ve ihlâslı iba-

6 Muhammed b. Abdülkerim el-Kesenzânî, *Mevsû'atu'l-Kesenzânî fî mâ İstalaha 'aleyhi Ehlu'l-Tasavvuf ve'l-Urfân, Dâru'l-'Urfân, Şam, 2005, s. 266–267.*

7 İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arabî'l-Muhît*, Beyrut, 2001, C. 1, s. 1071–1072.

8 Hasan Kamil Yılmaz, *Anahtarlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 162.

9 *Ankebût* 29:45; *Cum'a* 62: 10.

10 Komisyon, *el-Mu'cemu'l-'Arabîyyu'l-Esâsî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1996, s. 483–484.

11 Ebû Talib Mekkî, *Kâtu'l-Kulüb fî Mu'ameleti'l-Mahbûb*, Dâru'l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut, 2001, C. 1, s.17.

12 Muhammed Ebu'l-Hudâ es-Sayyâdî er-Rifâ'î, *Gilâdatu'l-Cevâhir fî Zikri'l-Ğavs er-Rif'i ve Etbâ'uhû'l-Ekâbir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1980, s. 148.

13 Şeyh Abdulkâdir 'İsâ, *Hakâik 'ani'l-Tasavvuf*, Dâru'l-'İrfân, Şam, 2001, s. 130–131.

det etmek için toplumdan ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilmek, tek başına yaşamak anlamına gelir. Buna halvet, uzlet, vihdet ve çile adı da verilir.”¹⁴ İbn ‘Arabî, el-Futuhâtu’l-Mekkiyye eserinde halvetin anlamını açıklarken şöyle der: “Halvet ibadet için mutasavvıfın yalnız kalmasıdır.”¹⁵ Şeyh Serrac et-Tûsi de halvetin uzletle anlamdaş olduğunu söyler. “Nefsine hâkim olamayan nefsinden yüz çevirerek rabbine döner.”¹⁶ İmam Kuşeyri’ye göre ise uzlet insanı Allah’tan alı koyacak her şeyden yüz çevirmektir.¹⁷

Gazâlî’de Zikir ve Uzlet

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî’ye göre zikir, mezkûrun kalbe hâkim olması ve zikir edenin gizli kalmasıdır.¹⁸ Gazâlî zikri şöyle açıklar: “Tüm ibadetler kalbin sevinciyle ölçülür. Çünkü ibadetlerin sonu huzurdur. Zikrin evveli ve sonu var. Zikrin evveli ünsiyet ve sevgi, sonu da ünsiyettir. Zikrin asıl amacı, ünsiyet ve sevgidir.”¹⁹ Gazâlî, müridin vesveseden kurtularak, sürekli Allah’ı zikretmesinin zor olduğunu belirtir. Lakin bu aşamaları geçen insanda zikre karşı sevgi ve isteğin artması şüphesizdir. Bunda şaşılacak bir şeyin olmadığını Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî şu örnekle açıklar: “Eğer güzel huylu bir insan hakkında başka birinin yanında sürekli konuşsak, o adamda güzel huylu olana karşı sevgi, aşk duyguları belirir. Daha sonra bu adama karşı doğan aşk duyguları, ona devamlı iyi huylu insanı hatırlatır. Tam anlamıyla meyve ağacı meyve verecek şekilde gelir.”²⁰

Gazâlî, konuyla ilgili bir mutasavvıfın görüşlerini şöyle aktarır: “Yirmi yıl kendimi zorlayarak Kur’ân okudum, sonra yirmi yıl da Kur’ân okuma nimetinin zevkini duydum.”²¹ Nimet zevkini duymak ancak ünsiyet ve sevgiyle olur. Bu suretle tekellüf ile yapılan iş karakter haline gelir. Allah’la ünsiyet uzun zahmetler sonucu elde edilir. Gazâlî’ye göre, tadına alışık olmadığımız yemeği yemek ilkin zor olur ama zamanla ona alışırız. Bu aslında biraz da insan nefsiyle ilişkilidir. Gazâlî’ye göre başta nefsimize zor gelen şeyler sürekli olunca adet halini alıyor ve artık nefis bu duruma alışıyor. Önce güçlkle yediği şeye bir kez alışınca artık o, vazgeçemeyeceği bir besin haline gelir.²² Nefis, sürekli yaptığı şeye alışmaktadır.

14 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 543.

15 İbn ‘Arabî, *el-Futuhâtu’l-Mekkiyye*, Dâru’l-Kutub, Beyrut 1989.C.2, s. 433.

16 Ebû Nasr Serrac Tusi, *el-Lum’a fi’l-Tasavvuf*, Dâru’l-Kutubi’l-Hadis, Kahire, 1960, s. 363.

17 Ebu’l-Kâsim ‘Abdülkerîm el-Kuşeyri, *er-Risâletu’l-Kuşeyriyye*, Kahire, 1966, C. 2, s. 66.

18 Şeyh b. Atâullah es-Sekenderî, *Miftâhu’l-Felâh ve Misbâhu’l-Ervâh*, Kahire, 1993, s. 5-6.

19 el-Gazâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’d-Dîn*, Dâru’l-Menâr, Mısır, 1955, C. 1, s. 492.

20 A.e., C. 1, s. 493.

21 A.e., C. 1, s. 493.

22 A.e., C. 1, s. 493.

Kul, sürekli Allah'ı zikretmekle ünsiyetini kurar ve böylece Allah'ı anmaktan başka şeylere: aile, mal, evlat, mevki vb. ile uğraşmaz ve bundan zevk duyar. Zira Gazâlî'ye göre kulun Allah'ı zikretmesini engelleyen şey dünyadaki zaruri saydığımız ihtiyaçlardır. Bunlar aradan kalkınca, kulla Allah arasındaki engel de yok olur. Hz. Muhammed'den rivayet olunan bir hadis-i şerifte Gazâlî fikrini hadisler üzerine inşa eder:

إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رَوْعِي ، أَحَبُّبُ مَا أَحْبَبْتِ فَإِنَّكَ مُفَارِقُهُ²³

Bir gün yüce Ruh Efendimize gelerek şöyle demişti: “Ey Muhammed, dünyada kimi seversen sev bir gün ondan mutlaka ayrılacaksın.

Gazâlî, Hz. Muhammed'in bu hadis-i şerifle dünyevî şeyleri kastettiğini söyler ve bu dünyaya ait her şey ölümle son bulur. Ebedî olan ise sadece zikirlerdir ve o bu dünyadaki hiçbir şeye benzemez. İnsan ahiret âlemine kavuştuktan sonra da Allah katında yükselmeye devam eder. Zikir sayesinde mezkûr ile ünsiyet hâsıl olur. İnsanın ölmesi ile birlikte her şey gibi zikir de son buluyor demek yanlış bir ifadedir. Çünkü bu dünyada görülemeyen şeyler ahirette görülebilir. Bu yüzden onları inkâr etmek yanlıştır. Gazâlî'ye göre bu fikri ortaya koyan birçok ayet ve hadis-i şerifler mevcuttur:

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَمَاءَ آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.²⁴

Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayın, bilakis Rableri katında diridirler. Allah'ın bol nimetinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklanırlar; arkalarından kendilerine ulaşamayan kimselere, kendilerine korku olmadığını ve kendilerinin üzülmeyeceklerini müjde etmek isterler.

Arifler dünya işlerinin onları Allah'ın zikrinden uzaklaştıracağını düşündükleri için son nefeslerinden korkarlar. Kalpleri hep Allah zikriyle meşgul olsa bile nefisleri dünya tuzaklarıyla karşı karşıyadır. Dünya şehvetlerine uyanlar kendilerini bu beladan kurtaramazlar. Ömürlerinin sonlarına doğru kalplerine dünya sevgisi dolarsa ve bu şekilde ölürlerse yeniden dirilmek isterler. Bu çeşit insanların ahiretten nasibi azdır. Çünkü insanlar yaşadıkları gibi ölür ve öldükleri

23 Nûri'd-Dîn Ebû Bekir el-Heysemî, *Mecma'u'l-Zevâid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, C. 9, s 131.

24 *Ali İmran* 3:169-170.

gibi de haşır olurlar.²⁵

Birçok konuda olduğu gibi, “zikir” konusunda da Gazâlî’nin kendine özgü, orijinal fikirleri vardır. Şöyle ki Gazâlî’ye göre zikir insanların durumuna göre değişebilir. Örneğin âbid, gününün büyük bir kısmını namaz, kıraat ve zikirle geçirir. Âlimse zamanının büyük bir kısmını ilimle uğraşarak doldurmalıdır. O (âlim) çok çalışmalı ve üretmelidir. Herkesin, âlimin insanların iyiliği için çalıştığını, bunun ise zikir ve ibadetten daha hayırlı olduğunu bilmesi gerekir. Kısaca âlimin zikri ve ibadeti onun ilmidir. Gazâlî’ye göre meslek ve sanat sahibi insanlar da zamanının çoğunu ibadetle geçirmemelidir. Onun zikri ailesinin rızkını kazanmak ve insanların ihtiyacını görmektir. İster âlim, ister sanatkâr, isterse de aile reisi yaptığı işin birer zikir olduğunun farkında olmalıdır.²⁶

Aşağıdaki ayette olduğu gibi Gazâlî zikir konusunu Kur’an-i Kerim’in birçok sure ve ayetlerinden esinlenerek izah etmektedir:

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

Onlar, ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah’ı zikreder ve göklerin ve yerin yaratılışı konusunda düşünürler.”

Buradan da anlaşıldığı üzere zikir belli zaman ve mekâna bağlı bir ibadet değildir. Bundan dolayı zikir herkesin yapabileceği bir ibadettir. Önemli olan insanın yaptığı her işte yaratıcının rızasını gözetmesidir.

Halvet ve Uzlet toplumdaki ve insanlardan uzaklaşarak ayrı, yalnız yaşamak demektir. Zıddı ihtilattır.²⁸ Yukarıda verilen tariflerde uzlet ve halvet yakın anlamlı kelimeler olduğu anlaşılrsa da, uzlet daha genel, halvet ise daha özel anlamlıdır. Uzlet, maddi, halvet ise manevi olarak insanlardan uzaklaşmaktır.²⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Gazâlî, tasavvuf ilmine vakıf olsa bile deneysel olarak sufiliğin hakikatinin tadına varmak için arayışa çıkmıştır. Tasavvuf ilmini ve sufilerin hayatlarını araştırdığı zaman geldiği kanaat ve öğrendiği ilimler onu öğrendiklerini tecrübe etmeğe sevk ettiğini görüyoruz. Hakikat arayışı onu elde ettiği makamdan, şöhretten, hatta ailesinden de uzaklaşarak Bağdat’ta uzlete çekilmeye sevk etmiştir. Lakin Gazâlî’nin toplumdan ve insanlardan tamamıyla

25 el-Gazâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’l-Dîn*, C. 2, s. 497.

26 Mahmûd ‘Ali Karâbâ, *Safvatu İhyâ’i’l-Gazâlî*, Kahire, 1935, s. 99-100.

27 *Ali İmran* 3:191.

28 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1995, s.106.

29 Hasan Kamil Yılmaz, *a.g.e.*, s.195.

ayrılıp تنها uzlet ve halvet hayatını seçmemesi dikkat çekicidir. O, Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gitmiş ve yeni toplumda uzlet hayatı yaşamaya başlamıştır.³⁰ Mafih o, tasavvufta uzletin toplumsal olan yönünü alıp tecrübe ederek bir yeniliğe imza atmıştır.

Gazâlî'nin uzlet ve halvet anlayışına bakışı birçok mutasavvıftan farklıdır ve tek yönlü değildir. Birçok âbid ve zahit uzlet hayatını insanlarla birlikte olmaktan üstün görmüştür. Gazâlî'de ise bu meseleye bakış açısı farklıdır. O tasavvulla toplum arasındaki uçurumu aradan kaldırmaya çalışmıştır. Buradan insanın sadece yaptıkları için değil yapmadıkları için de sorgulanacağı anlaşılmaktadır. Bu sebepten zahit ve abidlerin insanlardan uzaklaşarak halvete çekilmesi, sadece kendi nefislerini koruması toplumsal açıdan iyi değildir. İyi olan toplumun refahını düşünmektir. Yani asıl sufi hem kendini hem de başkalarını kurtarandır.

Sufi dendiği zaman herkesin zihninde insanlardan ve toplumdan uzaklaşarak mağaralarda تنها şekilde zahit hayatı süren bir âbid canlanır. Gazâlî tasavvufa getirdiği yeni fikirler sayesinde insanların aklında oluşan bu fikri aradan kaldırmış ve sufilerin hayatında toplumdan uzaklaşarak uzlete çekilmenin şart olmadığını tam aksine toplumun da insanlara çok şey kazandırabileceğini ispatlamıştır. O, tasavvufta halvet ve uzletin nefsin korunmasındaki rolünün büyük olduğuna inansa da, insanların nefislerini toplum içerisinde korumalarının bundan daha önemli olduğuna inanır.³¹

Daha tabiin döneminden beri uzletle ilgili farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Gazâlî halvet ve uzlette yaşamakla toplumda yaşamayı evlilikle bekârlığa benzetir. Ona göre bunların her birinin kendine özgü dini, batini ve dünyevi faydaları vardır.

Riyakârlıktan uzaklaşmak, kendini sadece ibadete vermek, dünya malına yönelmekten çekinmek, insanın gizli halinin bilinmesinden korunmak, toplumda karşılaştığımız bazı günahlardan sakınmak ve benzerleri gibi özellikler uzletin faydalarındandır. Lakin az evvel de belirttiğimiz gibi Gazâlî'nin uzletle ilgili görüşleri tek yönlü değildir. Şöyle ki o, uzlet ve halvetin iyi yanlarıyla beraber kötü yanlarının da olduğunu söylemekten sakınmamıştır. Gazâlî'nin düşüncesine göre, uzlete çekilmek faydalıysa da toplumda yaşamak daha önemlidir ve onun kendine özgü faydaları vardır.³² Söylediğimiz üzere, Gazâlî, toplumun da insanlara kazandıra bileceği iyi değerlerin olduğunu, tasavvufun sadece zahitlikten, terki dünyalıktan veya insanlardan uzak durmaktan ibaret olmadığını savunmuştur. Bu sebeple toplumun insana lütfedeceği iyi değerlerden bahsettiği zaman uzletin de

30 Sabri Osman, *Gazâlî (Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi)*, İstanbul, 1986, s. 35.

31 el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Din*, C. 2, s. 350.

.32 A.e., C. 2, s. 352

kazandırabileceği olumsuz yönler üzerinde durmuştur.³³

Gazâlî'ye göre, uzlette insan toplumda elde edebileceği nimetlerden mahrum olur. Bunlardan mahrum olmaksızın uzletinin olumsuz yönleridir. Gazâlî topluma yaşayarak kazanılabilecek faydaları şöyle sıralar: “Okumak, okutmak, faydalandırmak, terbiye etmek, iletişim kurmak, sevap kazanmak, başkalarının haklarına saygı duymak, alçakgönüllülük, başkalarının ilminden faydalanmak, ibret almaktır.” O, tüm bu saydıklarımızın toplumla elde edileceğini ısrarla savunmuştur.³⁴

Gazâlî toplumun faydalarından bahsederken sıraladığı şeylerin başında “okumak ve okutma”nın gelmesi hiç de tesadüfi değildi. O, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* kitabının “İlim” kısmında bu konuda daha geniş bilgi vererek ilmi ibadetlerin en büyüğü olarak görmüştür. Gazâlî'nin sosyal düşünceye sahip olduğunu, tasavvufu sırf yalnızlık ve uzletten ibaret olmadığını aşağıdaki fikirlerinde tam olarak görebiliriz: “İlim dinin temelidir. Ümmi ve cahillerin uzlete çekilmelerinden bir fayda hâsıl olamaz. Okumayan ve uzletle ilgili zaruri ilimlere sahip olmayan insanın uzlet hayatı rüya ve hayal olur.”³⁵

Uzletle kıyaslandığı zaman toplumda yaşamının bir diğer üstün yönü insanlara maddi yardım etmektir. Hem kendinin hem de başkalarının kazanması için az da olsa mal ve servete ihtiyacı olan insan bunu ancak toplum içinde kazanabilir. Gazâlî'ye göre bazen elde edilen serveti insanlar için harcamak, uzlette olmaktan daha üstündür.

Gazâlî toplumun insana kazandırdıklarını sadece bu saydıklarımızla sınırlamaz. Uzlet ve halvette esas maksat nefsin temizliğidir ki toplumda da insana bu temizliği kazandıracak mekanizma mevcuttur.

Gazâlî'ye göre nefsi kusurlardan kurtulmanın bir diğer yolu da kamu ve toplumdur. Olup biten tüm olaylar, insanların birinin diğerine karşı zulmü, adaletsizliği, haksızlığı apaçık ortadadır. Olayları değerlendirmede halkın, toplumun gözü en iyi ölçüdür. İnsanların bu hadiselerle karşı duyduğu kin ve nefret, nefsi kusurları ortaya çıkarmaya ve onu terbiye etmeğe yeter. Çünkü insan başkalarının kusurlarında kendi kusurlarını da görür. Bir insanda bulunan kusurun aynısı, az ve çok başkalarında da olabilir. İnsan başkalarında görüp de beğenmediği kötü yönleri kendi nefsinden temizlerse başka bir temizlikçiye, halvet veya uzlete gerek kalmaz.³⁶

33 el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, C. 2, s. 353.

34 Zeki Mubarek, *el-Ahlâk 'inde Gazâlî*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 86-87.

35 el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, C. 2, s. 353

36 A.e., C. 2, s. 336

Uzlet tüm bu saydıklarımıza uygun gerçekleştirilmezse o zaman insana zardan başka bir şey vermez. Gazâlî, halvet ve uzlet hayatı yaşayan insanların çoğunun bu yolu sırf tekebbürlerinden dolayı seçtiklerini belirtir. Onlar insanlar arasında saygı ve izzet kazanmak ve varmak istedikleri makama ulaşmak için uzlete çekilir ve bundan gurur duyarlar. Sadece bu yolla insanlar arasında saygın olacaklarını düşünürler.³⁷ Gazâlî fikrini somut bir örnekle şöyle aktarıyor: “Allah’ı zikretmeyenlerin uzlete çekilmeleri insanlarla daha çok ilgilenmeleri içindir. Çünkü onun uzlete girmesinin ana nedeni, insanların saygısını kazanmaktır.” Meseleye böyle yaklaşan Gazâlî, uzlet hayatını birçok yönden cehalet örneği olarak değerlendiriyor.³⁸

Halvet ve uzlet ise nefsin kusurlardan arınma aracı olmalıdır. Gazâlî, İslam’ın toplumsal bir din olduğunu esas alarak halvet ve uzletin toplumsal modelini çizerek insanların refahı için alternatif yollar sunar.

KAYNAKÇA

Kurân-i Kerim

Çağrııcı, Mustafa, “Gazzâlî”, *D.İ.A.*, İstanbul 1991.

el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkiz mine'd-Dalâl*, Beyrut 2010.

el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Menâr, Mısır 1955.

el-Heysemî, Nûri'd-Dîn Ebû Bekir, *Mecma'u'l-Zevâid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

el-Kuşeyri, Ebû'l-Hâsım 'Abdulkerîm, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Kahire 1966.

Komisyon, *el-Mu'cemu'l-'Arabîyyu'l-Esâsî*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1996.

es-Sekenderî, Şeyh b. Atâullah, *Miftâhu'l-Felâh ve Misbâhu'l-Ervâh*, Kahire 1993.

İbn 'Arabî, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, C. 2, Dâru'l-Kutub, Beyrut 1989.

İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab'ul-Muhît*, C. 1, Beyrut 2001.

'Îsâ, Şeyh Abdulkâdir, *Hakâik 'ani't-Tasavvuf*, Dâru'l-İrfân, Şam 2001.

Mahmudov, Malik, *Hatib Tebrizli Hayatı ve Yaratıcılığı*, Elm Neşriyatı, Bakü 1972.

Karâbâ, Mahmûd 'Ali, *Safvatu İhyâ'i'l-Gazâlî*, Kahire 1935.

³⁷ el-Gazâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, C. 2, s. 357

³⁸ *A.e.*, C. 2, s. 359

- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1995.
- Mubarek, Zeki, *el-Ahlâk 'inde Gazâlî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1986.*
- Muhammed b. Abdulkerîm el-Kesenzânî, *Mevsû'atu'l-Kesenzânî fîmâ İstalaha 'aleyhi Ehlu't-Tasavvuf ve'l-'Urfân, Dâru'l-'Urfân, Şam, 2005, s. 266–267.*
- Mekkî, Ebû Talib, *Kûtu'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Mahbûb, Dâru'l-Kutub el-'İlmiyye, Beyrut 2001.*
- Muhammed Ebû'l-Hudâ es-Sayyâdî er-Rifâ'î, *Gilâdatu'l-Cevâhir fî Zikri'l- Ğavs er-Rif'i ve Etbâ'uhû'l- Ekâbir, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1980.*
- Osman, Sabri, *Gazâlî (Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi), İstanbul 1986.*
- Uludağ, Süleyman, *İslâmda Müsamaha*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995.
- Ebû Nasr Serrâc Tûsi, *el-Lum'a fî't-Tasavvuf, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs, Kahire 1960.*
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahtarlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997.

